

ЛЕЗГИ ЧІАЛ ВА КЪЕЦЕПАТАН АЛИМАР

ПЕТР КАРЛОВИЧ УСЛАР

Дегъ чІаварилай Къафкъазди грекдин, римвийрин, арабрин алимар ва сиягъатчияр чпихъ ялна. Къафкъаздин чІаларал, гъабурукай яз лезги чІалал кхьинар 1641-йисуз туьркверин сиягъатчи Эвлия Челебиди туьркверин элифралди гъанай. XVIII асирдин эхиррилай гатІунна алимрини сиягъатчийри Къафкъаздин чІаларикай малуматар гана. XIX асирдин сифте кылера Россиядин ИА-ди Къафкъаздин чІалар чирунихъ авсиятда программа къабулна. Военный, дипломатар, сиягъатчияр чкадин халкъарин меденият, абурун кхьинрин гуьмбетар чириз эгечІна. И рекъе И.Гюльденштедта, П.Палласа, Г.Клапрота, Г.Розена, Л.Люльеда ва масабуру чІехи зегъмет чІугуна.

Къафкъаздин чІалар санлай чирун Петр Карлович Усларан тІварцихъ галаз алакълу я. Къафкъаздин Армиядин кылин штабдин генерал-майор, Санкт-Петербургдин Императордин Иа-дин академик, барон П.К.Усларан тІвар тарихда кавказовед, чІалан алим ва лингвист хъиз гъатнава. Адан къелемдикай лезги, авар, лак, дарги, табасаран, абхаз, чечен чІалариз талукъарнавай монографияр хкатнава. Лезги чІалахъ авсиятда 1896-йисуз Тифлиса адан «Куьре чІал» ктаб басма хъана.

П.К.Услар 1816-йисуз Твер губерниядин Курово хуьре дидедиз хъана. Военный инженерди хъиз 1837-йисуз Къафкъаздин армияда къулугъиз эгечІна. Къафкъаздин иервилери, инин инсанрин мердвилери ам вичихъ ялна. Ина хъайи 3 йис уьмуьрлух адан рикел аламукъна. 1840-йисуз ам Императордин Военный Академиядиз гъахъна, 10-йисуз Россиядин чара-чара пиплера къуллугъ авуна, эхирни Къафкъаздиз хтана ва уьмуьрдин эхирдалди адавай къакъатнач.

1851-йисуз Къафкъаздин сердер М.С.Воронцован меслятдалди Императордин Россиядин Жемиятдин Къафкъаздин отдел кардик кутуна. Адан уьзвийрикай садни П.К.Услар тир. 1858-йисуз императорди Услараз Къафкъаздин тарих кхьин буйругъна. И кар Къафкъаз ва адан халкъар хъсандиз чидай инсандилай алакълдай. Услар гъавурда акъазвай хъи, тарих кхьин патал адан халкъарин чІалар чирун герек я. Гъавилияй ам рикІ алаз и кардив эгечІна. Ибер-къафкъаз чІалар чирун патал П.Услар абхаз, гуьгъуьнлай чечен чІалав машгул хъана. 1863-йисалай ам Дагъустандин чІалар, абурукай яз авар, лезги, лак, дарги ва табасаран чІалар ахтармишиз эгечІна. 1871-йисуз П.К.Услара академик А.Шифнераз вичи «Куьредин ахтармишунар» кылиз акъуднавайди малумарна.

А.Шифнера и кІвалах системадалди туькІуьрна, немс чІалалди 1872-йисуз Санкт-Петербургдин ИА-дин Бюллетенда чап авуна. Им дуьньядин илимда чІехи вакъиа тир.

Лезги чІал чириз Услараз мамрачви Къазанфер бег Зульфיקъарова куьмек гана. Вичин халкъдин тарих, адетар, чІал дериндай чизвай Къазанфер бегди урус касдив лезги чІалан колорит агакъарун патал ам мел-мехъерриз, гад кІватІзавайбурун патав, тазиятдин межлисриз тухвана. Адан куьмеқдалди Услара 650 чиникай ибарат тир «Куьре чІал» ктаб хъена тамамарна.

Цийи лезги алфавит туькӀуьрун Усларан чӀехи агалкъун тир. Им асасдиз къачуна Къазанфер бегди вичи цийи лезги алфавит туькӀуьрна чапдай акъудна. П.К.Услара сифте яз лезги чӀалан къурулуш илимдин рекъелди ачухарна, ктабда 1500 гафуникай ибарат лезги-урус гафарган ганва. П.К.Услар 1875-йисуз, тарихда этнографиядин ва чӀалан илимдин чӀехи ирс туна рагъметдиз фена.

Седакъет Керимовадин «КцӀар ва кцӀарвияр» ктабдай